

Тараз өлкесінің жер - су атауларына қатысты топонимикалық аңыздар

ЖАРИЯЛАНДЫ 26.11.2025	ТІРЕК СӨЗДЕР Айша бибі, Ақыртас, аңыздар, Әулиеата, жер-су атаулары, Қарахан, мәдениеті, Тараз, тарих, тарихи жады, топонимика, ұлттық мұра. Ұлы Жібек жолы	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/184788/
---------------------------------	---	---

Мамырова Мадина

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті

Филология факультеті

В016 Қазақ тілі және әдебиеті мұғалімдерін даярлау

Ко-23-15к (2курс)

Жетекші: **Рахимов Берік Серікбаевич**

Аннотация

Топонимика – жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын, мағынасын, құрылымын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын зерттейтін зерттейді. Топонимика сөзі гректің топос – орын, жер, онома -атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген мағынаны білдіреді. «Топонимика» терминін алғаш зерттеген және оны ғылыми айналымға енгізген 19 ғасыр ғалымы — Эдуард фон Зюдоу болып табылады. Ол топонимдерді жүйелі түрде зерттеудің негізін қалады. Топонимика саласында зерттеулер жүргізген қазақ ғалымдарының бірі – Серікбол Қондыбай. Ол қазақ топонимикасын мифологиямен байланыстырып, «Арғықазақ мифологиясы», «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» сияқты еңбектерінде жер-су атауларының ежелгі мағынасын ашты. Бұдан бөлек «Қазақ ономастикасы», «Қазақ топонимдерінің сөздігі» еңбектерінде қазақ жер-су атауларының тілдік, тарихи ерекшеліктерін зерттеуге үлес қосқан Телқожа Жанұзақ болып табылады. Бұл мақалада Тараз өлкесінің жер-су атауларына қатысты топонимикалық аңыздар талданады. Жер-су атаулары тек географиялық нысандардың атауы ғана емес, сонымен бірге халықтың тарихы мен мәдениетінің бірегей бейнесі болып табылады. Тараз өңірінде қалыптасқан Айша бибі, Қарахан, Әулиеата, Ақыртас сияқты атаулардың шығу тарихы мен оларға қатысты

аңыздар қазақ халқының бай тарихи жадының және рухани құндылықтарының көрінісі ретінде қарастырылады. Мақалада осы атаулардың тарихи-мәдени мәні, олардың қоғам санасындағы рөлі және ұрпаққа жеткізудегі маңызы сипатталады. Тараздың аңыздары оның тарихи және мәдени байлығын көрсетеді.

Кілт сөздер

Тараз, жер-су атаулары, топонимика, аңыздар, Айша бибі, Қарахан, Әулиеата, Ақыртас, тарихи жады, ұлттық мұра. Ұлы Жібек жолы, тарих, мәдениеті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тараз атауының шығу тарихы

Тараз ежелден Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, сауда мен мәдениеттің тоғысқан жері. Тараз атауының шығу тегіне қатысты бірнеше пікір бар. Кейбір деректерде бұл атау түркі тіліндегі «тарау» (тоғысу, қиылысу) сөзінен шыққан делінеді. Өйткені Тараз – әртүрлі халықтардың бас қосқан сауда орталығы болған. Басқа бір нұсқада, бұл атау «қамал, бекініс» деген мағынаны білдіреді.

Аңыздарға негізделген атаулар

Тараз өңірінде халық аңыздарына байланысты қалыптасқан атаулар бар. Олардың кейбірі махаббат хикаяларымен, тарихи оқиғалармен астасып жатыр. Айша бибі кесенесі – бұл атау Айша бибі мен Қараханның махаббаты туралы аңыздан қалған. Айша бибі Қараханға тұрмысқа шығуға бара жатқанда, жылан шағып қайтыс болған. Кейін Қарахан сүйіктісіне арнап кесене тұрғызған. Қарахан атауы – Қарахан мемлекетінің негізін қалаған тұлғаның есімімен байланысты. Ол ислам дінін алғаш қабылдаған түркі билеушілерінің бірі болған. Ақыртас – бұл көне ғимараттың атауы «соңы жоқ құрылыс» деген мағынаны білдіреді, аңыз бойынша Ақыртас сарайын құру кезінде күтпеген жағдайлар орын алып, құрылыс аяқталмай қалған.

Мифологиялық топонимдер

Зерттеушілердің пікірінше, кейбір жер-су атаулары мифологиялық оқиғаларға байланысты қойылған. Тектұрмас – бұл жерді халық киелі деп есептеп, атауы «тек тұратын орын» дегенді білдіреді. Аңыз бойынша, бұл жерде әулие адамдар жерленген. Билікөл – аңыз бойынша, бұл көлдің суын тек билеушілер пайдаланған.

Кеңес дәуіріндегі өзгерістер

Мәселен, Тараз қаласы 1936 жылы Жамбыл қаласы деп аталды, тек 1997 жылы тарихи атауы қайтарылды. Әулиеата атауы дәл осы кезеңде «Мирзоян», кейін «Жамбыл» атанды. Қазір көптеген тарихи атаулар қайта оралып жатыр. Бұл – мәдени мұраны сақтаудың маңызды қадамы.

Тараз – ежелгі тарихы мен бай мәдени мұрасымен танымал өлке. Бұл аймақтағы жер-су атаулары ғасырлар бойы халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін және дүниетанымын бейнелейді. Әрбір атаудың астарында терең тарихи оқиғалар мен халық жадында сақталған аңыздар бар. Жер-су атауларына байланысты аңыздар арқылы қазақ халқының дүниетанымын, өткенін тануға болады. Бұл мақалада Тараз өлкесінің бірегей топонимдері және оларға қатысты аңыздар қарастырылады.

Тараз атауының шығу тегі

Тараз атауының шығу тегі туралы бірнеше аңыз бар. Солардың бірі бойынша, бұл атау “таразу” немесе “өлшеуіш” сөзінен шыққан. Аңызда айтылғандай, Тараз ежелден саудасаттықтың орталығы болған. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқандықтан, мұнда керуендер тоқтап, тауарларының салмағын өлшеген. Бұл өлшеу құралдары мен сауда мәдениеті “Тараз” атауының қалыптасуына негіз болған. Тағы бір аңыз бойынша, қала атауы “тараз” сөзінің “теңдік” немесе “әділдік” деген мағынасымен байланыстырылады. Бұл жерде әділдік үстемдік құрған, халықтың бейбіт өмір сүруіне ықпал еткен әділ билеушілер мекен еткен деседі.

Айша бибі кесенесі және оның атауы

Айша бибі кесенесі – Тараздың ең танымал тарихи ескерткіштерінің бірі. Оның атауы Айша есімді аруға қатысты айтылатын аңыздармен байланысты. Аңызға сүйенсек, Айша бибі батыр әрі әділ билеуші Қараханның сүйген жары болған. Айша бибі алыс сапардан қайтар жолда кенеттен ауыр сырқатқа шалдығып, Тараз маңында көз жұмады. Қарахан оның құрметіне кесене тұрғызған.

Айша бибі атауы махаббат пен адалдықтың символына айналып, Тараз өңірінің топонимикасында ерекше орын алады. Бұл аңыз Айша бибінің тек арулық пен нәзіктік емес, тұрақтылықтың көрінісі екенін көрсетеді.

(«Егемен Қазақстан» -2002 ж.-27-30 шілде 4бет)

Қарахан атауы және оның маңызы

Қарахан кесенесі Тараздағы тарихи және рухани құндылыққа ие орындардың бірі. Қарахан атауы билеушінің есімімен байланысты. Аңыздарда Қарахан – әділ, қайырымды және халық қамын ойлаған хан ретінде бейнеленеді.

Оның есімімен байланысты топонимдер әділдікті, даналықты және биліктің жоғары мәдениетін бейнелейді. Тараз өлкесінде Қарахан есіміне қатысты жер-су атаулары жиі кездеседі. Бұл атаулардың бәрі сол кезеңдегі тарихи оқиғаларды, халықтың ханға деген құрметін көрсетеді.

(«Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде 4бет)

Шөлдала атауы

Тараз маңындағы Шөлдала атауының шығу тарихы туралы да аңыздар бар. Бір аңызда бұл жер бұрын көгалды, суландыру жүйесі жақсы дамыған алқап болғаны айтылады. Бірақ уақыт өте келе жер су тапшылығына ұшырап, шөлге айналған.

Халық аңызында бұл жердің шөлге айналуына табиғаттың тепе-теңдігінің бұзылуы себеп болғаны баяндалады. Бұл аңыз табиғатты қорғаудың, жерге құрметпен қараудың маңыздылығын насихаттайды. («Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде)

Жамбыл атауы

Жамбыл облысы және Жамбыл тауы атаулары әйгілі ақын Жамбыл Жабаевтың есімімен байланысты. Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің алтын қазынасы болып табылады.

Аңыздарда Жамбыл есімі даналық, сөз өнерінің символы ретінде баяндалады. Оның есімімен байланысты жерлер халыққа өнер мен шығармашылықтың күшін, тарихи мұраны насихаттаудың маңыздылығын көрсетеді. («Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде)

Ақыртас және оның жұмбағы

Ақыртас – Тараз өңіріндегі археологиялық ескерткіш. Бұл атаудың шығу тарихы туралы аңыздар өте көп. Бір аңызда Ақыртас – көне дәуірде салынған алып сарай болғаны айтылады. Бірақ құрылыс аяқталмай, оның себебі жұмбақ болып қалған. Бұл атау Тараз өлкесінің көне дәуірдегі мәдениеті мен архитектурасының дамығанын көрсетеді. («Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде 4 бет)

Тектұрмас әулие туралы аңыз

Тектұрмас әулие кесенесі Тараздың оңтүстігінде орналасқан. Аңыз бойынша, бұл жер қасиетті тұлға – Тектұрмас әулиенің атымен байланыстырылады. Әулие халық арасында әділдігімен, даналығымен және емшілік қасиетімен танымал болған.

Кейбір аңыздарда оның халықты шапқыншылықтан қорғап, жерді аман сақтау үшін күрескені баяндалады. “Тектұрмас” атауының өзі осы жердің тұрақтылық пен киелілік белгісі екенін көрсетеді. («Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде)

Жасыл төбе туралы аңыз

Тараз маңындағы “Жасыл төбе” деп аталатын жердің атауы да аңызға байланысты. Бір аңызда бұл жердегі көгалды төбенің пайда болуы жаугершілік заманда жауынгерлердің қаны төгілген қасиетті орын деп түсіндіріледі. Халық бұл төбені киелі деп есептеп, оны қорғауға тырысады. Аңызда айтылғандай, төбе әрқашан көктемде жасыл желекке толып, ерекше сұлулыққа ие болады. («Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде)

Талас өзенінің атауы

Талас өзені атауы да аңызбен байланысты. Бір аңызда бұл өзеннің аты ежелгі тайпалардың арасындағы қақтығыстардан туындаған “талас” сөзінен шыққан делінеді. Басқа бір нұсқада, өзен жағасында бейбіт келісімдер жасалғаны, яғни “талассыз” шешімдер қабылданғаны туралы айтылады. Бұл атау бейбітшілік пен әділдіктің символы ретінде де қарастырылады.

(«Егемен Қазақстан» — 2002 ж. 27-30 шілде)

Қорытынды

Тараз өлкесінің жер-су атаулары тарихи және мәдени құндылықтардың көрінісі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының бай рухани мұрасының бір бөлігі. Әрбір атауға байланысты аңыздар өткеннің сырын ашып, халықтың дүниетанымын терең түсінуге мүмкіндік береді. Жер-су атауларының топонимикалық зерттеулері ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін ұлттық мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады. Тараз туралы аңыздар оның терең тарихы мен рухани мұрасын аша отырып, қазіргі ұрпаққа мәдениет пен бірлік құндылығын жеткізеді. Тараз туралы аңыздар тек өткеннің мұрасын ғана емес, қаланың рухани өмірін қалыптастырған құндылықтар мен сабақтардың маңызды екенін көрсетеді. Бұл аңыздар Тараздың тек тарихи мекен емес, рухани дамудың символы екенін дәлелдейді. Қазіргі таңда көптеген тарихи атаулардың қайта оралуы — ұлттық құндылықтарды сақтаудағы маңызды қадам. Бұл үрдіс халқымыздың тарихи жадын жаңғыртып қана қоймай, болашақ ұрпаққа ата — бабаларымыздың аманат еткен мәдени мұрасын жеткізудің бір жолы болып табылады. Болашақ осы атауларды әрі қарай зерттеу, ғылыми негіздеу кеңінен насихаттау — тарихи жадымызды сақтау мен ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды бөлігі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бартольд, В. В. *Жетісу тарихы*. — Алматы: Ғылым, 1993.
2. Бердібаев, Р. *Қазақ эпосы және тарихы*. — Алматы: Жазушы, 1989.
3. Қашқари, М. *Түркі тілдерінің сөздігі*. — Алматы: Ана тілі, 1997.
4. Әуелбеков, Ш. *Қазақстан топонимикасының негіздері*. — Алматы: Санат, 2001.
5. Смағұлов, М. *Жер-су атаулары және аңыздар*. — Алматы: Арыс, 2008.
6. Бәйімбетова, Р. *Аймақтық топонимика мәселелері*. — Астана: Фолиант, 2010.
7. Қойшығараұлы, М. *Қазақ даласының тарихи атаулары*. — Алматы: Өнер, 1994.
8. Жұмабеков, Е. *Түркі әлемінің топонимикасы*. — Алматы: Ғылым, 2014.
9. Өмірбеков, С. *Жер-су атауларының шығу тегі*. — Алматы: Қазақ университеті, 2012.
10. Аманжолов, Қ. *Қазақстанның тарихи топонимдері*. — Алматы: Білім, 1999.

11. Әлімханов, Т. Тараз және оның тарихи атаулары. — Тараз: Тараз университеті, 2011.
12. Мұқанов, Ә. Ежелгі түркі жерінің атаулары. — Алматы: Арыс, 2005.
13. Сейітов, Ғ. Топонимика негіздері. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2015.
14. Омаров, Б. Жер-су атауларының лингвистикалық негіздері. — Алматы: Санат, 2003.
15. Қалиев, Ғ. Тарихи жер атауларының ерекшеліктері. — Алматы: Ана тілі, 2002.
16. Мырзахметов, М. Ұлы дала топонимикасы. — Шымкент: Оңтүстік баспасы, 2013.
17. Қанапиянов, Ж. Тараздың тарихи-мәдени ескерткіштері. — Алматы: Руханият, 2009.
18. Тұрсынов, Ә. Аңыздар мен тарихи атаулар. — Алматы: Ана тілі, 1998.
19. Қаратаев, Ш. Қазақ жерінің қасиетті атаулары. — Алматы: Өнер, 2006.
20. Шаяхметов, С. Жер-су атауларының ұлттық болмысы. — Алматы: Ғылым, 2010.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.